

Ноябрь КЕНЖЕҒАРАЕВ

XVI ҒАСЫР ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ДӘСТҮР

*В данной статье исследуется традиция
Ахмета Ясауи в произведениях казахских жырау
Шалкииз и Доспамбета.*

*Makalede kazak ozanları Salkiyiz ve Dosпамбетin
süitlerindeki Ahmet Yesevi iliminin eserleri
arasında ileniyor.*

Қазақ мәдениеті - кешегі түрік мәдениетінің жалғасы ретінде әрқашан өзінің төлтумалығын, ерекшелігін сақтаған автохтонды мәдениет. Орталық Азияға ислам мәдениетінің келуімен дәстүрлі түркілік дүниетаныммен астасып, руханият әлемінде жаңа бір симбиоз таным қалыптаса бастады. Орта ғасырлардағы қазақ жерінде, әлемдік діндердің көркемі ислам болса, ислам дінінің мәйегіне, мазмұнына айналған – сопылық философия кең қанат жайып дамыды. Алайда көп жылдар бойында үстемдік еткен атеизмнің, ғылымдағы материалистік көзқарастың орын алуынан – сопылық дүниетаным дегеніміз не және оның қазақ мәдениеті мен философиясындағы, діні мен әдебиетіндегі орны қандай деген сұрақтар төңірегінде ойланып, зерттеулер жасай алмағанымыз белгілі. Қазір еліміз тәуелсіздік алған шақта ғалымдарымыз осы бір орын алған олқылықтың орнын толтыруға күш салуда. Ұлттық дүниетанымның бір көрінісі болып табылатын – сөз өнеріндегі сопылық дүниетанымның орнын әлі де терең анықтай алдық деп айта алмасaq керек. Әдебиетші ғалымдардың сопылық тақырыбына кіре алмауына басты себеп, шығыс тілдерін білмеуімен қатар, сопылық дүниетанымның өзінің теориясының әлі күнге дейін егжей-тегжейлі зерттелмеуі және сопылық философия терминдерінің сөздігі болмауы, Ясауи хикметтері мен іліміне дінтанушылар мен философтар тарапынан академиялық түсініктемелер берілмеуі десек болады.

Әдебиеттанушы ғалымдар Х.Сүйіншәлиев, Р.Бердібай, М.Жармұхамедұлы, М.Мырзахметұлы, С.Дәуіт, Т.Есембеков, А.Ахметбек, А.Жақсылықов, Б.Қорғанбек, А.Әбдірәсілқызы, т.б. Ясауи шығармашылығы мен Ясауи дәстүрін қазақ поэзиясындағы көрінісіне тоқталса, философтар О.Сегізбаев, А.Қасабек, А.Абуов, Д.Кенжетай, Т.Рысқалиев, тарихшы Ә.Муминов, З.Жандарбек сынды ғалымдар сопылық ілімнің тууы мен өркен жаюы, оның орта ғасырларда түркі даласына тарауы, Ясауи ілімінің қалыптасуы, Ясауи ілімінің сол тұстағы түркі халықтарына ықпал-әсері, халықтың дүниетанымына, руханиятына, этикалық-моральдық институттарының қалыптасуына әсерін зерттеуге ден қояды.

Жыраулар поэзиясындағы мұрасы басқа жырауларға қарағанда молырақ жеткен, сондықтан да оның дүниетанымының даралығын толымды екпеуге болатын Шалкииз жыраудың шығармашылығы жөнінде академик С.Қасқабасов былай дейді: «Шалкииздің толғаулары әрі лирикалық, әрі

эпикалық сарында болып келеді. Лирикалық сарындағылары этика, мораль, дидактика, жалпы адамгершілік мәселелерін сөз етсе, эпикалық сарындағылары мемлекеттік, халықтық, елдік проблемаларына арналып, қаһармандық мәнге ие. Лирикалық толғаулардың басым көпшілігі адам туралы, оның қасиеттері жөнінде, адамдардың өзара қатынасы мен олардың өмір, достық, имандылық жайындағы түсінікпайымы, адамның қоғамдағы орны жөнінде сөз қозғайды» [1, 514]. Академик С.Қасқабасов Шалкиіз жырау шығармашылығының негізгі тақырыптарын, философиясын дәп басып анықтаған, енді біздің алдымызда осы тақырыптардың сопылық ілімнен байланысын таратып айту міндеті шығады. Шалкиіз жырау толғауларында ноғайлы дәуірінде өмір сүрген халықтың дүниетанымынан, санасынан, наным-сенімінен хабар беретін елеулі тұстар жоқ емес. Шалкиіз жырау толғауларында әлемнің жаратушысын «Аллаһ», не «құдай» атауларымен емес, дәстүрлі түркілік дүниетанымның өзегі болған - «Тәңірі» атауын бірнеше рет қолданады. Ислам діні Алтын Орданың мемлекеттік діні болып қабылданған, Ақ Орда, Ноғай Ордасында да ислам діні орныққан тұста жаратушының исламға дейінгі – «Тәңірі» атауының қолдануылуы көп нәрсені аңғартса керек. Исламға дейінгі дәстүрлі түркілік дүниетаным, наным-сенім исламның келуімен біржолата ұмытылып, жойылып кеткен жоқ. Халық жадынан ғасырлар бойына сіңіскен танымдарды сылып, жойып тастау мүмкін емес. Дәстүрлі түркілік дүниетаным қазақ жерінде ислам қағидаттарымен астасып, қоспа (симбиоз) дүниеге айналды. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның ислам философиясымен астасуына Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни сынды ғалымдармен қатар Ахмет Ясауидің де ықпалы, орны ерекше болған деп айта аламыз. Шалкиіз жыраудың Би Темірге айтқан бірінші толғауынан сопылық таныммен астасқан дәстүрлі түркілік дүниетанымды көреміз. Ол таным - ел басқарған сұлтанның Тәңірінің елшісі екендігі туралы таным. «Көк Тәңірі құбылыстар мен оқиғаларға тікелей емес, елшілері (қаған, елші-қам) арқылы ықпал етеді. Егер елшілер, қағандар білікті, парасатты болса, ондай қоғам ешқашан өз жолынан адаспайды. Демек, Тәңірдің ұлылығы мен парасатының қоғамдағы көрінісі тікелей қаған, қамдарға байланысты болып шығады. Өйткені дәстүрлі қоғам адамы Тәңірдің қағанға берген аманаты болып табылады.

Дәстүрлі түркілік дүниетанымдағы мемлекеттілік философиясының ең басты тұғыры – билік институты. Билік басында қаған (хан) болады. «Қаған» - халық пен Тәңір арасын байланыстырушы көпір, өткел мағынасын беретін көне түрік сөзі. Ежелгі көпшелілер үшін ең ұлы көсем – қаған, ол ел мен Тәңірі, ел мен қоршаған әлем арасын байланыстыратын көпір ретінде саналған. Қаған Тәңірдің құты арқылы ұлысты, яғни Тәңірдің аманатын басқару құқына лайық бола алады» [2, 63].

Білерді білмес не демес,
Сұлтан ием, сен менің

Бармай ташқан қағбамсың!
 Алтынды кесе сары бал
 Алсам мен саған ұсынармын,
 Тал мойныма қол артсаң,
 Күліктен бек ұнармын.
 Көбең семіз торыңмын,
 Көп құлыңның бірімін [3, 24].

Шалкиіз жыраудың сөзін тарихи-функционалдық тұрғыдан зерттейтін болсақ, XV-XVI ғасырлардағы қазақ жеріндегі саяси басқару жүйесі мен саяси тарихына, ондағы сопылық тариқаттардың орны мен қызметіне тоқталуға мәжбүрміз. Мәселенің толық картинасын сомдау үшін тек фелсафалық тұрғыда ғана талдамай, тарих ғылымы арқылы өткен оқиғаларды жаңғырға отырып зерттеу әдісі едәуір жеміс береді. Алтын Орданың соңғы кезеңінде, жекелеген хандықтардың құрыла бастаған алғашқы аласапыран қым-қуыт уақытында өмір сүрген жырау – таққа таласқан Шыңғыс ұрпақтарының қанды қасаптарын көзбен көрді, төре тұқымына бағынған топтың, төре тұқымына бағынғысы келмеген Ноғай ордасының іргесін қалаған Едіге бидің ұрпақтарының күрестерінің басқасында жүреді. Алайда Шалкиіз жыраудың толғауынан біз оның дәстүрлі түркілік дүниетанымға негізделген Ясауи жолын ұстанғандығын көреміз. Өз елін билеген Темір биге осынша ықылас білдіріп, көкке көтеруі - ясауийа жолының жемісі. Тарихшы З.Жаңдарбек Жопшы ұлысында хан билігі киелілігінің қалыптасуы жөнінде мынадай ой айтады: «Орталық Азия мұсылмандарына одан кейінгі кезеңде жаңа леп берген, ислам қоғамын қайтадан дұрыс жолға бастаған сопылық жол йасауийа тариқаты болды.

Осы кезеңде Алтын Ордадағы биліктің киелілігі туралы, ол биліктің тек Шыңғыс хан әулетіне тиесілігі туралы түсінік қалыптастырылып, ол түсінік ислам дінінің билік туралы талаптарымен сәйкестендіріліп, тарихи тұрғыдан көне түркілік билік жүйесімен байланыстырылды» [2, 71].

Өз әміршісін ұлықтап отырған Шалкиіз жырау оны асыра мақтап, жел бозбен жасанды да жалған дүниелерді айтпайды. Шалкиіз жырау танымында ел басқаратын хан қандай болу керек сол идеал мықтап орныққан. Бастауын Әл-Фарабидің, Ж.Баласағұнидің идеяларынан алатын бұл ой Шалкиіз жырау тұсында сол кезеңнің саяси-әлеуметтік жағдайына орайластырылып айтылады. Темір бидің әділеттіліктен жырақ кеткен тұстарын айтып, «философ-қаған», «идеал-хан» төңірегіндегі ойларын да жария етеді.

Шалкиіз жыраудың Темір биге айтқан екі толғауынан оның саяси-әлеуметтік көзқарастарымен қатар діни-философиялық танымын да көреміз.

Сен алтынсың – мен пұлмын,
 Сен жібексің – мен жүнмін,
 Сен сұлтансың – мен құлмын,
 Сен сұңқарсың – мен қумын,

Жемсауыңа келгенде,
Сұлтан ием, сом жүрегім аяман,
Керекті күні алдыңда
Ғазизлеген сұлтан жаным аяман! [3, 25]

Шалкиіздің бұл ойлары биге айтылған мадақ емес, жыраудың сопылық дүниетанымынан туындап отырған сыры терең сөздері. Шалкиіз жыраудың Ясауи жолын, сопылық ілімді өте терең меңгергенін байқатады. Жырау ясауи жолымен елді басқарған ханына құрметін ғана білдіріп отырған жоқ бұл жолдарда, өзінің Алла жолын – Ясауи жолын ұстанған мұсылман екендігін танытып отыр. Әр бір мұсылман – Алланың құлы, жаратушының алдында бас иеді, құлшылық қылады. Шарифат жолындағы адам ғана емес, сопылықтың одан кейінгі сатыларын (тарикат, мағрифат, хақиқат) меңгерген адамдардың ғана аузынан шығатын сөзді айтып отыр Шалкиіз жырау. Демек, Алланың жердегі елшісі ел билеушіге қызмет етуші, елдің береке-бірлігін ойлаушы, күні-түні жаратқан Аллаға құлшылық етуші, «ғаріш», «топырақ сипатты» дәруіш екендігін аңдаймыз. Сопылықтың шарифат, тарикат, мағрифат, хақиқат сатыларын меңгерген адамнан ғана рухани еркін, кемел адам шығатын болса, Шалкиіз жырауды да сол кемелдікке жеткен адам деуімізге болады. Кісілік кемелдігін кішілікпен, мейіріммен, кеңпейілділікпен, пақырлықпен, дүние кірінен алыстаумен, нәпсісін ауыздықтаумен толықтырған жырау бұл толғауында Темір биден тек өз қарақан басына медет сұрап отырған жоқ, дүйім еліне медет сұрап отыр. Тәңірі өзіне аманат еткен халқыңды:

Жүк тиесең кетерсің,
Ниет етсең жетерсің,
Жетсең тауап етерсің,-
Етектеп жиған көп халқың,
Сұлтан ием, кімге асмар етерсің,-

деп анталаған қалың жаудың ортасында кімге сеніп тапсырып кетесің деп отырған жоқ па? Дәстүрлі түркілік таныммен астасып жатқан, сопылық танымның анық көрінісі осы болса керек.

Шалкиіз бұл ойларын тереңдете келіп, Темір биге сопылық ілімнің, Ясауи жолының нағыз мәйегіне айналған қасиеттер туралы айтады:

Әбсінде ғалым жидырып,
Ақ кітабын жайдырып,
Ай хан ием, сұраймын:
Тәңірінің үйі кебен
Ибраһим Халил алла жасапты,
Ғазырейіл – жан алмаға қасап-ты,
Жығылғанды тұрғызсаң,
Жылағанды уатсаң,
Қисайғанды түзетсең,

Тәңірінің үйі бәйтолла,
Сұлтан ием, қарсы алдыңда жасапты!

А.Ясауидің «Фақрнама» еңбегіндегі мағрифаттың он мақамындағы: пақырларға пана болу, дәруіштікті қабыл алу, жарлыларға жәрдем қылу, адал ризықта болу, т.б. қасиеттер дәріштеліп, Меккеге қажылыққа ұзақ сапарға барғалы жатқан елбасына шынайы мұсылмандық пен пақырлықтың жолы айналаңдағы адамдарға дұрыс ықыласта болу керектігімен түсіндіреді [5, 181]. Мұсылмандықтың бес парызының бірі болып саналатын – қажылыққа бару сапарына ниет еткен адамды тоқтату, ортодоксальды ислам тұрғысынан жат қылық та болып саналуы мүмкін, тек сопылық таным тұрғысынан емес, қажылық алыс сапардан айналаңдағы халыққа, жетім-жесірге, кембағалдарға көрсеткен көмегін, істеген жақсылығын сауаптырақ дегенді айтады. Әрине, бұл ойлар сопылық танымның өздігінен туындап отырған дүниелер болса керек. Алланың елшісі Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардың хадистерінде көп айтылатын «қайырлы, сауапты істер адамды түрлі пәлелерден сақтайды» деген сынайдағы ойлар Ясауи ілімінде қорланып, жаңа сипат алып, дәріштеледі. Іштегі нәпсі, менмендік, дүниеқорлық, сараңдық, т.б. сынды қасиеттерді ауыздықтап, жойып, шын ниет, иманың Алла жолына арнап, Хақ дидарын көруге ұмтылу ол ішкі көңіл әлемін жетілдіру, арылту, тазарту арқылы іске асатындықтан, Шалкиіз жырау сопылықтың соны жолын өзінің сұлтанына құлаққағыс етіп отыр.

Шалкиіз жыраудың мына толғауы да түрлі ойға жетелейді:

Жашырағы жасыл жаутерек
Жайқалмағы желден-дүр,
Шалулығы белден-дүр,
Төренің кежігуі елден-дүр,
Байлардың мақтабағы малдан-дүр,
Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр,
Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі,
Ажалымыз қайдан-дүр!

Бір қарағанда дауылшаз жыраудың жауынгерлік рухты жаныған қаһармандық пафоста туған толғауы деп айтуымызға болады. Ел қорғауға шақырған батырлық рухтың астында жыраудың дүниетанымы қылаң беріп тұрғандай. Көз алдымызға елі үшін басын өлімге тіккен, өмірдің шын мәнін ұғынған кемел адамның бейнесі елестейді. Қазіргі мылтықсыз майдан кезінде қайсымыз еліміз үшін басымызды береміз деп айта аламыз?! Мына жалған дүниенің қызығын, дүние-мүлік, туған-туыс, дос-жараңды қимай, о дүниеге дайын болмағандықтан, өлімнен зәредей қорыққандықтан, басымызды бүгіп, тілімізді тістеп үнсіз қалатынымыз рас. Шалкиіздің санасы сергек, Ясауи

жолымен сусындаған жыраудың көңіл әлемінде кір жоқ. Дүние ауруымен ауырмаған, «өлмей тұрып өлу» деген сопылық қағиданы берік ұстанған, яки өлімге дайындық жасаған, ахирет күнін, о дүниесін ерте кезден ойлаған кәміл мұсылманның сөзі. Жырау сөзі жалаң батырлық, не даңғойлық емес. Жырау батырлығы иманының кәмілдігінен, тазалығынан, сопылық санасынан туындап отыр. Дінтанушы ғалым Д.Кенжетай жыраулар поэзиясындағы батырлық жөнінде мынадай ой айтады: «Көпшелі мәдениеттегі ең негізгі құндылық болып табылатын батырлық, ерлік, алыптық ұғымы ислам мәдениетінде де дәріштелетін, мұрат болып саналатын басты құндылықтар. Дегенмен, Ясауи сопылық ілімі арқылы батырлықтың білекте емес, жүректе екендігін, адамдық мәнің сыры оның рухы арқылы ашылатындығын басты тұғыр қылып көрсетті. Осының негізінде батырлық, ерлік, алыптық ұғымы мазмұны жағынан тереңдетіліп, толықтырылады. Көпшелі мәдениеттегі негізгі күш материалды қуат, батырлық, біліктілік ретінде дәріштеліп, «қанша батыр болса да, жауға салма жалғызды, қанша шешен болса да, дауға салма малсызды» деген қағида бойынша шектеліп, таразыланып қойылатын болса, ал Ясауи ілімінде батырлық жүректе, ал жүрек болса, шексіздікті – Тәңірді де сыйдыра алатын адамдағы ең асыл жауһар (субстанция) болып дәріштелген» [2, 106]. Демек, Шалкиіз жыраудың батырлығы сопылық танымнан, жүректен туындап отырған батырлық. Ажалдың қайдан келетіндігін айту үшін жырау аналогия арқылы антитезаларды қатар қойып суреттеуі, өмір заңдылығын, мәнін ашуға жасалған талшыныс, Шалкиіздің дүниетанымын, философиясын танытады. Шалкиіздің «Тәңірі» мен мұсылмандық «Аллаһтың» арақатысы қалай, бұл атаулардың айырмашылығы бар ма, әлде екеуі бір ұғым ретінде қолданыла ма, жыраулар поэзиясындағы дүниеге көзқарас, дүниетаным, түпиені тану, Жаратушының адам өміріндегі, дүниедегі орны мен маңызы, т.б. сынды сұрақтарға жауап беруді философтардың еншісіне қалдырайық. Бұл толғаудан түйетініміз жырау әрбір адамның ішкі әлемін, көңіл әлемін жетілдіріп, жүрегін кірден тазартып, «топырақ сипатты» болып, «өлмей тұрып өліп» Алла жолы – ар жолы, Алланың бір аты – халық болса, халық жолы үшін жанын пида етуге дайын болуды насихаттауы Шалкиіздің танымы терең, сопылық жолды берік ұстанған, Ясауи шәкірттерінен екендігін айғақтайды.

Шалкиіз жырау толғауларында тағы да ерекше орын алатын тақырып – адам мәселесі, жақсылық пен жамандық, жақсы адам және жаман адам туралы таным. Ғалым А.Ахметбек Ясауи танымындағы жақсы адам мен жаман адам туралы мынадай ой айтады: «Ахмет Ясауи өз шығармаларында бір типтің екі түрін жасауға әрекеттенген: жақсы адам және жаман адам. Дәлірек айтсақ, жаман адам деген ұғым ақын түсінігінде жоқ. Яғни тәубе қылып Хақ жолында жүрген адам жақсы тип болады, ал Хақ жолынан адасып, нәпсі жолын таңдағанды, Ясауи бойынша, адам деп атау қиын:

Тәубе қылып Хақ жолында жүрмегендер,
Білің, достар, ол хайуаннан бетер өрміш.

Яғни жартылай жақсы, жартылай жаман деген аралық тип Ясауи творчествосында кездеспейді, тырнақтай кір басқан көңіл – лас көңіл, ала-құла сенім-сенімсізден де жаман. Ал жақсы тип бейнесі Хақ жолындағы мақамдарды игеруге байланысты динамикалық өсу тұрғысында сипатталады» [6, 55].

Әрине, Шалкиіз жыраудың шығармашылығы бізге толық күйінде жетпегені белгілі, жыраудың деңгейіне, қабілетіне қарағанда, толғаулары бұдан да көп болуы мүмкін. Бізге жеткен аз дүниесінің өзінен-ақ менмұңдалап тұрған дүние – сопылық дүниетанымның, сопылық ілімнің, Ясауи ілімінің негізі тақырыбы, құндылығы болып саналатын – адам тақырыбы орын алуы болып табылады. Шалкиіз жырау Ясауи ізімен өз толғауларында адам туралы теориялық діни-философиялық түсінік, талдау тұрғысында қалмайды, оның толғауларындағы адам – әлеуметтік-тұрмыстық, моральдық-этикалық қарым-қатынастағы тірі адам. Бір ойландыратыны, өте нәзік, әрі таза болып есептелетін Ясауи жолы – бірінші планға ішкі әлемді, руханиятты шығарса, жыраулар поэзиясында адам руханияты теориялық тұрғымен қатар, практикалық, әлеуметтік-тұрмыстық аспектілерде көрінеді. Әрине біз бұл жерде Ясауи жолын сынаудан аулақпыз, әділінде, дұрыс жол – Ясауи жолы, бірақ амал нешік Ясауи арманы әрқашан орындала бермейді, адамзаттың заманға иленуі, нәпсінің жетегіне түсуі басып кете береді емес пе?!

Ясауи өз хикметтерінде нәпсі жолына түскен надандарды да көңіл көзін ашып Алла жолына бас бұруға, нәпсі шайтанмен күресуге шақырып, үмітін үзбесе, Шалкиіз жырауда адамдар тиісі айқын екі лагерьге бөлініп қарастырылады. Жақсы адам мен жаман адамның қасиетерін, іс-әрекеттерін салыстыра отырып суреттеп, үнемі ақиқат пен туралықты, баяндылықты – жақсылық пен жақсы адамның тарапына жинақтап отырады. Солай ете отырып, адамдарды жақсылық қасиеттерге шақырады, үндейді, адамгершілік-этикалық мәселелерді ішптей дамытып, дінмен, иман тазалығымен жетілдіре түсу керектігін қуаттайды.

Жақсының жақсылығы сол болар
 Жаманменен бас қосып,
 Сөйлемекке ар етер,
 Жаманның жамандығы сол болар,
 Сөйлесе дәйім бетін қара етер,
 Бір жақсыға басың қосып сөз айтсаң,
 Сол жақсы жаманлығың жақсылыққа жыр етер,
 Бір жаманға басың қосып сөз айтсаң,
 Сол жаман сырың сақламай,
 Әрдайым дұшпаныңа әр ісінді қор етер.

Шалкиіз жырау адамның адамгершілік, имандылық қасиеттерін жетілдіру мақсатында жақсылық пен жамандық, жақсы адам мен жаман адам категорияларымен қатар, сопылық ілімнің, Ясауи жолының басты

құндылықтарының бірі болып табылатын – ақыл категориясын, ақылды адам мен ақылсыз адам қасиетерін жырына арқау етеді. Жырау ақылды адам, ақылсыз адам типтерін сөз етуі үшін, алдымен ақыл дегеніміз не, ақылды адам дегеніміз кім, ақылсыз адам дегеніміз кім, ақылды адам қалай қалыптасады, ақылсыз адам қалай болады деген мәселелерді білуі керек. Жырау Ясауи іліміндегі ақылдың орнын өте дұрыс бағамдай білген. «Хақ тағала адамға иманды сыйға тартардан бұрын алдымен осы сыйға иегер бола алатындай ақыл және де осы тартудың тұрақтай алатындай мекені – сана берген. Яғни иманның мағынаға, мәнге айналуы адамның ойлау, зерделеу, пайымдау қасиетіне тығыз байланысты. Иман ақыл түрінде адамның бұл өмірдегі мақсатын белгілеп, ақ пен қараны, оң мен солды танытатын көңіл көзі болып табылады. Ақыл адамды ізденіске салып, парыз міндеттейтін, жауапкершілік артып, шешім белгілейтін күш. Егер де ғәшілдік, нағандық адамның көңіл ізденісін мешелдікке салып, сал қылса, ақыл оны бұл аурудан жазып, айықтырады. Ақылды адам тура жол мен бұрыс жолды айыра біліп, өз шешіміне жауап бере алады. Ал нағандық құрсауындағы ақымақ адам өз ой-пікірі, тұжырымы, көзқарасы болмағандықтан, көргішқандай кез келгеннің жетегінде қалып қояды. Сондықтан да ақыл адамның нағандық зұлматынан сақтайтын қорғаны, шайтан айласынан құтқаратын сақшысы ретінде көрінеді» [6, 58].

Ақылсыз достыдан
Ақылды дұстан арғық-ты,
Дұспаныңдан бір сақын,
Ел ішінде айқасып,
Ойнап жүрген достыларыңнан мың сақын.

Сопылық танымдағы ақыл – дүниені танудың көзі, рухани кемелдікке жетудің тірегі. Халық арасында «Ақылсыз достан, ақылды дұшпан арғық» деп таралып кеткен сопылық танымнан туындаған қанатты сөздің, мақалдың Шалкиіз толғауында поэтикалық тілмен өрнектелуі, жыраудың Ясауи іліміне жетіктігін көрсетеді. Ясауи ілімінде Алла жолына, Алланы тануға ғашықтық жолмен бағытталған нұрлы ақыл ғана дәріштеледі. «Адамның іс-әрекеттерінде ақыл мен махаббат бір-бірін өзара бақылауға алады. Махаббатсыз ақыл адамды нәпсіқұмарлыққа апарады. Ақылды осындай істен махаббат қана құтқарады. Сол сияқты ақылсыз махаббат адамды жолдан адастырып, бос сенімдерге итермелеуі мүмкін. Сондықтан да ғашықтық пен ақыл арасында үйлесімділік болуы керек» [2, 186]. Ақыл – адамның өзін-өзі тануына ықпал ететін Тәңір тарапынан берілген қуат. Ақыл мен Аллаға деген ғашықтық бір адамның бойында қатар келсе, ол адамның рухы рухани кемелдікке талшынады. Рухани кемелдікті көздеген адам - өзімен-өзі күресті бастаған адам, бойындағы жаман қасиеттерді жеңуге талаптанған жан. Шалкиіз жырау ел ішіндегі моральдық-этикалық қатынастардың барынша таза болғанын, адамдардың өз имандарын жетілдіруін, кісілік, адамгершілік қасиеттерін берік ұстануын қалайды.

Шалкиіз жыраудың толғауларында кездесетін сопылық ілімнің қайнарынан туындап отырған ой – қанағат, төзімділік мәселелері. «Имандылықтың екінші негізі сабырлық, төзімділік, шыдамдылық қасиеттерден тұрады. Осы қасиеттер арқылы адам мехнат-машақат, азап көргенде, қиындықпен сыналғанда, рухани дүниесінің беріктігі, бекемдігі анықталады. Сабырлы, төзімді адам өзіне-өзі берік, сенімі нық адам. Сабыр адамды асығыс іс-әрекеттен, жөнсіз қылықтан, ағат сөзден сақтап, ақылға салады, ойға жетелейді. Сабыр адамның тақат(күш) белгісі, әр не бәле келсе, сабырлық сақтап, шыдамды болуда күш жатыр» [6, 58].

Төзімділік - түрлі имани қасиеттердің қоспасынан туындайтын, теориялық білімнің практикаға ұласқан түрі. Жырау толғауында көптеп кездеседі:

Атайы ердің баласы
Атадан жалғыз тудым деп
Басына қиын іс келсе,
Ісін көпке салар ма.

Феодалдық-патриархалдық қоғамда атадан жалғыз болып туу, жалғыздық дерті ең ауыр жазамен тең, қиын дүниелердің бірі болатын. Жырау толғауында Алланың әміріне мойын ұсынып, жалғызбын деп зарлай бермей, көңіл әлемін, иманын жетілдіріп, нәпсіден, дүние кірінен бойын таза ұстап, хақ жолында әрекет етсе, оның ешқандайда жалғыздық көрмейтінін меңзеп отыр. Ер адам рухани кемелдікке, толықтыққа ұмтылумен қатар, өзінің әр бір ісін елі, ертеңгі болашағы - ұрпағы үшін жан аямай еңбек ету керектігін де жырау айтып өтеді.

Тәңірі жанын алмаса,
Тау аралап жол салмай,
Тас аралап құс салмай,
Арқаның баурын қыдырмай,
Арғымақ ару атлар арытпай,
Жат жерлерге бармай өзін танытпай,
Өзден болмай би болмай,
Атаның батыр туған ұлына
Ойда жатмақ ұсар ма!

Алып империялар күйреп, жаңа ұлыстар орда тіккен, қым-қуыт аласапыран кезеңінде өмір сүрген көпшелі қауымның өкілінің саф дүниетанымынан шыққан сөз. Шалкиіз жырауға Алланың жазған барлық істерін шыдамдылықпен, төзімділікпен көтерумен қатар, оптимистік өмір философиясы, жақсылыққа, кемелділікке ұмтылу, еліне қамқор болып, қызмет ету парызын мақсат тұту тән.

Шалкиіз жырау сабырлық, ұстамдылық сынды көркем қасиеттер жөнінде де айтып өтеді:

Атаның ұлы ер жігітке

Арту-арту бел келер,
Оқтан қатты сөз келер,
Алға сап жауап бермеңіз,
Арғы түбін ойламай!

Шынайы сопылық қағидалар: сыпайы сөйлеу, тәубеге келу, жақсы-жаманды ажырату, қанағатшыл болу, сабырлық сынды қасиеттер моральдық-этикалық нормативтермен астасып, дала дауылпазының аузынан айқын насихат түрінде төгілген. Көпті көрген, өмірдің кедір-бұдырына әбден пыныққан жыраудың кісілік келбеті айқын, дала заңымен пісіп-жетілген, ары мен иманын ту еткен, рухы биік, жаны кемел көпшелі елдің көкжалының рухани шатформасы көрінеді.

Айнала бұлақ басы тең
Азаулының Стамғұлдан несі кем,
Азаулының Аймадет Ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ,
Би ұлынан несі кем!
Тәңірінің өзі берген күнінде
Хан ұлынан артық еді менім несібем!

Автор толғауында ислам дінін мойындағандық, ислам ілімімен таныстық көрінгенімен, Алла сөзінің орнына түркілік Тәңірі ұғымы қолданылады. Алайда Доспамбет танымындағы Тәңірі мен Алла бір ұғым, Жаратушы мағынасында ұғынылады. Жырау толғауларында тілдік қолданыстағы біршама сөздердің нормаланғандығы да байқалады. Жоғары айтып өткеніміздей әдеби тіл нормасында «Тәңірі» сөзі орнығып, «Алла» сөзімен қатар қолданғандығы көрінеді. Сондай-ақ дәстүрлі түркілік дүниетаныммен астасқан сопылық ілімнің «ханның киелігін» сақтау, ұлықтау сынды ясауиә тариқатының сілемі Доспамбет жыраудың сөздерінде көрінеді. Жыраудың өзін хан ұлына теңемей, «би ұлынан несі кем» деп салыстыруында көп мән жатса керек. Хан ұлымен салыстыру үшін, Доспамбет ағаның өзінің де хан тұқымынан болуы қажет болатын. Доспамбет түрік тайпаларынан пыққан беделді әскер басы, жауынгер қолбасшы, елге сыйлы азамат болғанымен, өзінің тегінің төре тұқымынан болмағандығын біліп отыр және ясауиә тариқатының қағидасына мойынсұнғаны көрініп тұр. «Йасауи кемел адам типін мақсат еткен ілімін қоғамда мойындату, қабылдату үшін дәстүрлі түркілік дүниетанымдық ұстындарға жүгінеді. Бұл ұстындар көпшелі мәдениеттің төңірегінде қалыптасқан түсініктер, категориялар, құбылыстар, ұғымдар екені анық. Көпшелі адам үшін табиғаттың барлық элементтері ерекше мән мен киеліліктің объектісі ретінде көрінетін болса, Йасауи ілімі сол мән мен киеліліктің объектісі ретінде адамды көрсетіп, табиғаттың адам игілігі үшін Тәңір тарапынан жаратылғандығын, барлық әлемнің адамға сөзге етіп тұрғандығын уағыздайды» [2, 106].

Жаугершілік заманның қаһарманы, даланың көкжал бөрісі аумалы-төкпелі заманын “дүниенің басы сайран, түбі ойран”,- деп қорытуы автор бойындағы даналықты, өмір бұралаңдарынан түйіндеген ақиқи пәлсафашылығын танытады. Еуразияның ең даласын билеген Алтын Орданың ыдырауы, ұсақ хандықтарға бөлінуі, хандықтың, ел мен жердің қолдан-қолға өтіп жатқанын, тұрақсыз, тоқтаусыз өзгерістерді көз алдында өткеріп отырған жыраудың ойран дүниеге берген бағасы. Сол ойран дүние кезінде “алмаға ат байлаған”, хан ұлымен тең дәрежеде ғұмыр кешкен, өзі батыр, ержүрек, алғыр, дана, ойшыл жыраудан да озғалы тұр. Өмірмен қоштасқалы жатқан жаралы батыр басын тасқа да, тауға да ұрып байбалам салмай, салмақты, сабырлы ақылмен, дүниенің шолақ, өтпелі екенін, өз ғұмырындағы істеген айтулы істерін саралап, кейінгі тыңдаушысына өмірімен де, өнерімен де үлгілі жол қалдырады.

Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен,
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен,
Тобыршығы биік жай салып
Дұспан аттым өкінбен.

Осы тұста Доспамбет жыраудың бойынан әлімсақтан бері келе жатқан адамгершілік, моральдық-этикалық қасиеттермен қатар, Ясауи ілімінің көріністерін көреміз. Көңіл әлемін таза ұстау, өмірдің шолақ және өткішті екендігін сезе білген, өмір мәнін таразылаған парасат, нәпсісін жеңе білген рухани ерік-күш, нәпсіқұмарлықтан аулақ болу, көңіл құтысын таза ұстау, қанағат, сабырлық, төзімділік сынды қасиеттер Доспамбет жыраудың негізгі азығы. Ұсақ хандықтарға бөлінген Алтын Орданың иелігінде болған ұлыстар XV-XVI ғасырларды бастарынан нағыз қиын-қыстау кезеңді өткерді. Алтын Ордаға қараған туыстас тайпалар жеке-жеке мемлекеттігін қалыптастыру жолында, елін сыртқы жаулардан, өзара қырқыстардан сақтауға тер төкті. Жер бетінде ел болып, халық болып қалу үшін үнемі толастамайтын шайқастарсыз мүмкін болмады. Доспамбет өз елінің амандығы, азаттығы үшін күрескен жауынгер жырау.

Кезекті жорықтарының бірінен ауыр жараланып, шарасыз жатқан батыр-жыраудың эпостық жырлар стилімен жанынан өтіп бара жатқан жорықшы, жолаушыларға қарата айтылған монологы терең ішкі сезімдерге, психологизмге толы. Елімен, жерімен, сүйген жарымен, қос ұланымен, жарық дүниемен қоштасу сынды айтылған бұл толғауында автордың мұқалмас қажыр-қайраты, дүниеге пәлсафалық тұрғыда қараған ойшылдығы, тауыш айтар шешендігі көрінеді.

Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамық тосатып,
Келе жата дегейсіз.
Ол айтқанға тимесе,

Бұрынғылар түскен жүрі жол
Бұрылып соған түсті дегейсіз!

Қазақ халқының руханиятында сақталған қоштасу, естірту салттары адамдар арасындағы қарым-қатынастарда этикалық, моралдық мәнге ие. Автор ұлдарына, ел-жұртына өз өлімін тура сөзбен, жалаң фактімен емес, философиялық оймен, тұспалдаумен береді. “Бұрынғылар түскен жүрі жол, бұрылып соған түсті дегейсіз”, - деп тыңдаушы қауымының өмірге, дүниеге ақыл көзімен қаратады, ойландырады, реципиентінің өмірге ой көзімен қарауына септік болады. Жыраудың өз ойын ашық білдірмей жанамалап, астарлы, философиялық қанатты сөздер арқылы жеткізуі, қабылдаушының ойланып-толғануына, іштей тұпшып, күйзелуіне, ішкі әдеби процестің, полилогтың тууын қамтамасыз етеді. Сол кезеңнің тыңдаушылары үшін елі үшін шахид болып, ерлікпен жанын қиған азаматтарын ардақтаудың, құрметтеудің нышаны ретінде естірту, жоқтау елдікті білдіретін, кейінгі ұрпақты тәрбиелейтін құрал болған.

Сондай-ақ Доспамбеттің осы қоштасуынан жырау үшін өлімнің аса бір қорқынышты нәрсе еместігін, Ағаның өлімге дайындығын, сопылық ілімнің негізгі қағидаттарының біріне балапанын «өлмей тұрып тұрып өлу», өлімнен қашпау, өлімді сүю, саналы ғұмырын арлы іспен өткізіп, өлімді тек Алламен қауышудың жолы деп ұғыну көзқарастарын орын алғандығын көрсетеді. «Йасауи дүниетанымда адам өлім үрейінен құтылу үшін табиғи өлімнен бұрын оны жарық дүниеде танып, дәмін татуы, яғни «өлмес бұрын өлуі» қажет. Өлімнен қашудың орнына онымен табысу, одан қорқудың орнына оны сүйе білу керек.

Ислам философиясы өмір мен өлімді біртұтас көреді. Өлім – мәңгілік өмірдің баспалдағы ретінде түсіндірілгендіктен ақырет сенімі арқылы адамның өзінің жоқ болу қаупі жойылады» [2, 223-224]. Осындай Ясауи жолының тәлімінен нәр алған жырау елсіз жапан дала жалғыз жатып, байбалам салмайды, қоштасу сәтінде де тәрбие мен тағылымға мол сырлы сөз айтып, елімен, жерімен қоштасады. Феодалдық-патриархалдық қоғамда өмір сүрген даңқты бабаларымыздың өмірінің кейінгі ұрпаққа өнеге болар тұстары аз емес. Табиғи үйлесімділікпен дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам дінінің мәйегі болған сопылық танымның, оның қазақ даласындағы көрінісі Ясауи жолының ілімімен сусындап, өмірлеріне өрнек еткен жандардың өнері мен істерінің ұрпақтан-ұрпаққа ұмытылмай жетіп жатқандығы да олардың рухани еркіндікке, кемелділікке, әулиелікке ұмтылып, қол жеткізгендігінде жатқан шығар. Бізге белгілісі Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет жыраулардың артынан зәулім сарайлар, алтындаған дүние-мүлік қалған жоқ, олардың артынан мәңгілік мұра болып, таза жан әлемі, өмірі мен өнерінің арасында мысқалдай айырмашылық болмаған «тошырақ сипат» кемелдік, толықтық, еркіндік, әулиелік қалды.

«Таза мінсіз асыл сөз» Алланың адамзатқа мирас еткен ең ұлы қасиеті, мұрасы болса керек.

«Жыраулар поэзиясындағы сопылық дәстүр» тақырыбы монографиялық түрде зерттеуді сұранып тұрған, киелі тақырып.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қасқабасов С. Жаназық. Өр жылғы зерттеулер. –Астана: Аударма, 2002.
2. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. – Түркістан: Тұран, 2004.
3. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1993.
4. Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. – Алматы: Ел-шежіре, 2006.
5. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Ислам философиясы. Т.4. –Астана: Аударма, 2005.
6. Ахметбек А. Қожа Ахмет Иассауи. – Алматы: Санат, 1998.

REZUME

KENZHEGARAEV N. (Almaty)

THE SUFI TRADITION OF KAZAKH POETRY IN XVI C.

The article deals with the traditions of Yasswi in compositions of jraus Shalkeez and Dospambet.